

SZIMBOLIKA
ÉS
HATALMI REPRESENTÁCIÓ
A VÁROSÉPÍTÉSZETBEN

Készítette: Döbrentey Dániel, II. évfolyam, 19. csoport

Konzulens: Dr. Rácz Lajos, tanszékvezető egyetemi tanár
Egyetemes Állam- és Jogi Történet Tanszék

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 2010.

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
A középkor városai.....	5
A reneszánsz.....	10
A barokk kor – katolikus megújulás és abszolutizmus	14
XIX-XX. század – a klasszicizmustól a szecesszióig	18
A XX. századi totális diktatúrák építésze.....	25
Összegzés	30
Bibliográfia.....	32

Bevezetés

Témám látszólag tisztán művészettörténeti vonatkozású, azonban a hatalmi szimbolika a jogtörténeti kutatások egyre inkább felfedezett területe. Érdeemes megvizsgálni, hogy a különböző korok uralkodói, egyháza, politikusai hogyan használták fel az építészetet saját hatalmi céljaikra, hogyan vált a legitimációs törekvések, esetleg új társadalmi- és jogrend kialakításának nemcsak mellékterméke, de eszköze is. Az államról, jogról, alkotmányosságról és a hatalom forrásáról alkotott elképzelések az építészetet is rendkívüli módon befolyásolták. Az állami, vagy államilag erőteljesen befolyásolt építészet tehát mindig is hordozott valamilyen ideológiát. Ugyanazt gondolta a középkori paraszt, amikor szántás közben felnézett a várra, és ugyanazt érzi a huszonegyedik századi Berlin polgára, amikor feltekint a Reichstag üvegkupolájára: „Az ott nem más, mint a hatalom!” A hatalmi szimbolikát hordozó épületek leggyakoribb előfordulási helye a város, mint a hatalom koncentrációjának elsődleges színtere; elemzésemben így elsősorban városépítészeti alkotások kerülnek bemutatásra.

„Az európai városok együtt születtek meg Európával, és bizonyos értelemben általuk született meg Európa. Ha Európa, mint önálló történelmi egység létezik, az talán leginkább a városoknak köszönhető.” – Állítja Leonardo Benevolo.¹ Ezen sajátos települések koronként és térségenként más-más eszközökkel igyekeztek maguknak viszonylagos vagy teljes önállóságot szerezni. Gazdasági, katonai és kulturális jelentőségük miatt azonban a központi hatalom hajlamos volt ezen törekvések útjába állni. A városok egyúttal rövid úton szimbólummá váltak: az autonómia, a szabadság, a polgári lét jelképeivé. A fővárosok kialakulásával azonban megfigyelhető, hogy az államhatalom ugyanebben a fizikai térben végezte a reprezentációt, ami az autonómia és a hatalomkoncentráció szimbólumainak sajátos találkozását eredményezte – elég, ha arra gondolunk, hogy számos fővárosban a XIX. században, tehát a fővárosi önkormányzati rendszerek kialakulásának időszakában a parlamenttel konkuráló méretű és építészeti minőségű városháza épült (Bécs, Berlin, Madrid; Budapesten ez vélhetőleg csak a barokk Invalidus-palota városházaként történő hasznosítása miatt maradt el).

¹ Rácz Lajos (szerk.): Egyetemes állam- és jogtörténet (Ókor-feudális kor), 137. o., HVG-ORAC 1998.

A városok, az egyházak, az államok vezetői tehát hamar felismerték az építészetben rejlő erőt gondolatviláguk bemutatására, befolyásukat gyakran így tették fizikailag is láthatóvá. „Az európai városok alaprajzaiból kiolvashatók az egymást követő uralkodók, pápák, politikusok, művészek és építészek víziói.”² Írásomban terjedelmi korlátok miatt látszólag önkényesen példákat mutatok be a városépítészet és a hatalmi reprezentáció összekapcsolódására. Remélem, hogy a példákból kiolvasható egy fejlődési ív, de legalábbis egy-egy összefüggés az egyes korszakok megoldásai között.

Bár az ilyen jelenségek bölcsői az ókori államok, néhány utalástól eltekintve mégis a középkornál veszem fel a fonalat (mivel ekkor alakultak ki az európai keresztény királyságok), ahol az építészet „fegyverével” mind a központi hatalom, mind az egyházak, mind a polgárság élt a különböző hatalmi központok között zajló, gyakran közjogi jellegű „csatákban.” Ezt követően térek át a reneszánsz korra – az itáliai gondolkodók, felbuzdulva a világ robbanásszerű megváltozásán, ekkor vázolták fel az ideális várost, mellé pedig az ideális társadalmat, állam- és kormányformát. Elemzésem következő állomása a barokk kor; ekkor jelenik meg a főhatalom és az egyház befolyását hirdető kastélyépítészet és terjed el szélesebb körben a tervszerű városrendezés, például Rómában, a Pápai Állam központjában. A klasszicizmus számos ókori eredetű megoldással él – e korszakban áttérek Egyesült Államokba, az amerikai főváros építészetének bemutatásának céljából. Néhány jellegzetességet mutatok még be a XIX. század építőművészetéből, kiemelt hangsúllyal a kor új épülettípusán, az országgyűlési épületen; írásomat pedig a XX. századi totális diktatúrák művészetével zárom.

A részletes elemzés előtt azonban szükségesnek tartom leszögezni, hogy a következőkben tett megállapítások kizárólag az európai kultúrkörre érvényesek, más kultúrákban ezektől eltérő módszereket alkalmaztak a hatalmi reprezentációra. A címből adódik, hogy nem kizárólag a hatalmi reprezentációval, hanem az épületek, városrészek, városrendezések szimbolikájával is foglalkozom érintőlegesen; úgy vélem, ezen kérdések vizsgálata nem megkerülhető fő témám körüljárása közben. Írásommal célokom annak tudatosítása, hogy az építészet nem pusztán önmagáért való jelenség, illetve, hogy egy épület, városrész vagy város létrehozását egy sor, a szűken vett funkción túlmutató jelenség

² *Moravánszky Ákos*: Versengő látomások – Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák-Magyar Monarchia építészetében 1867-1918, 31. o., Vince Kiadó, 1998.

befolyásolja, úgy mint politikai, gazdasági, társadalmi és jogi változások és nem ritkán hatalmi igény is, hiszen „minden kor, minden társadalmi rendszer megteremti a maga sajátos városát, a maga sajátos törvényszerűségeivel; de egyben a társadalom is átalakul (...)”³

A középkor városai

A középkor városa jogilag különleges státuszú volt: mint jogi szerveződés, megszerezte a területe feletti tulajdonjogot, saját joghatósággal rendelkezett, polgárait pedig egységes jog vonatkozott.⁴ Különleges városi jog volt a falépítés joga, mely az itáliai területeken a szabadság szimbóluma volt.⁵ Véleményem szerint a fal, amellyel a hadászati funkciót töltötte be és sok esetben kijelölte a város határát, szimbolikus erővel is rendelkezett: létezett egy falon belüli és egy falon kívüli világ; a polgárság előjogait a többi embertől való fizikai elhatárolással is védte. Érdekesség egyébként, hogy a toscanai Lucca városában a mai napig – ugyan jogilag erre nincs lehetőség – megkülönböztetik a városfalon kívül és belül születetteket.⁶ A megkülönböztetés természetesen nem jár semmiféle jog sérelmével, pusztán városi szóbeszédnek ad alapot.

A városi polgárjog több elemének megléte a mai kor embere számára teljesen természetes; egy demokratikus országban ezen jogok beépülnek az általános állampolgári jogokba. A korszakban mégis féltve őrizték ezeket a kiváltságokat; ennek egyik eszköze volt például a rendkívül szigorú feltételrendszer egyes városok polgárjogának elnyerésére. A városi polgár előjoga volt a személyes szabadsághoz való jog, rendelkezett politikai jogokkal, végrendelkezhetett, ingatlant szerezhettek, mentes volt a jobbágyi szolgáltatások alól, valamint viselhetett fegyvert és teljes vagy részleges vámmentességet élvezett.⁷ Ilyen körülmények között teljességgel érthető, hogy a korszak városlakói státuszukra, és a státuszt biztosító városra is különös büszkeséggel tekintettek – részben ennek köszönhető, hogy ez az öntudat a városképben is megjelent, a polgár büszkesége a templomokban, városfalakban, lakóházakban is testet öltött.

³ A „Budapest 20” című multimédiás kiállítás ajánló broszúrája, 2010.

⁴ Rácz Lajos (szerk.): Egyetemes állam- és jogtörténet (Ókor-feudális kor), 140. o., HVG-ORAC 1998.

⁵ u. o. 138. o.

⁶ Ulla Wöhrle (szerk.): Művészeti kalauz – Toscana, 60. o., Vince Kiadó, 2005.

⁷ Rácz Lajos (szerk.): Egyetemes állam- és jogtörténet (Ókor-feudális kor), 143. o., HVG-ORAC 1998.

A korszakban a leginkább urbanizálódott, és egyúttal legsűrűbben lakott térséggé Flandria és Észak-Itália, különösen Toscana (az ottani városállamok miatt) vált. A kereskedelemből és iparból élő polgárok hamar öntudatukra ébredtek – ezt szimbolizálják a nagy méretű, reprezentatív városházák is (Firenze, Siena, Pistoia, Arezzo, Montepulciano, San Gimignano, Volterra, Antwerpen, Brugge, Gent, Leuven, Ypres, Brüsszel, Arras), Flandriában pedig ezek mellett a posztócsarnokok (Brugge, Ypres – eredetileg ilyen funkciót betöltő épület áll Krakkó főterén is). Nyilvánvaló, hogy városházákat a jogi környezet hívta életre: ha nincs városi autonómia, akkor nincs a várost vezető testület sem, ezáltal pedig nem teremődik meg az igény ilyen típusú épületre.

A városháza mindig a főtérre került (vagy a városháza előtti tér vált főtérré) és egymagában testesítette meg az autonómiát – nagyjából úgy, ahogy ma a *Westminster*ről a parlamentarizmusra asszociál az ember. A főtér említése egy másik érdekes tényhez vezet, mégpedig ennek az eredetére. A középkori Európa főterei egyértelműen az ókori görög és római hagyományból eredeztethetőek – csakúgy mint az *agora* és a *forum*, itt is a település reprezentatív központjairól van szó. Az ókorban a politikai (közéleti), vallási és kereskedelmi élet központjai voltak ezek a képződmények, ez pedig a későbbiekben sem változott.

A város presztízsét a reprezentatív igazgatási központ mellett nagyban emelte, ha a főtemplom hozzájutott valamilyen becses ereklyéhez (pl. Keresztelő Szent János koponyája Amiensben, a Háromkirályok ereklyetartója Kölnben, Szűz Mária köpenye Chartresban, vagy a híres „Torinói lepel”), illetve ha óriási befogadóképességű katedrális emeltek. Utóbbira két megdöbbentő példa: a milánói dómba 40 ezer fő,⁸ a münchenibe 20 ezer fő fér be.⁹ München esetében ez azért bír különös jelentőséggel, mert az építkezés idején a város lakossága csak 13 ezer fő volt. Különös, hogy az egyházi építészet ekként a város polgárait is kezdte szolgálni, mivel a zarándokok tetemes hasznot hajtottak a településeknek.

Beszédes, hogy míg Franciaországban évszázadokon át minden erőt a minél monumentálisabb katedrális felépítésére összpontosítottak (ezek a templomok gyakran évtizedekig épültek; miközben „polgári reprezentációt szolgáló” épület alig – ritka kivétel az

⁸ Rolf Schneider – Anne Benthues – Arno Rattay: Száz legszebb katedrális a világon, 11. o., Kossuth Kiadó, 2004.

⁹ u. o. 84. o.

Arras-i városháza)¹⁰, addig például Firenzében a *Palazzo Vecchio* (városháza) és a *Santa Maria del Fiore* (dóm) építésének kezdete nagyjából egybeesett.¹¹ Ezt persze önmagában az is magyarázhatja, hogy a város gazdasági ereje megengedte a két építkezés együttes megkezdését, ugyanakkor számomra figyelemreméltó, hogy közel azonos jelentőséget tulajdonítottak az egyházi hatalmat megjelenítő dóm és a polgári öntudatot reprezentáló városháza felépítésének – a firenzeiek becsvágyát emellett jellemzi, hogy magukat *popolonak*, népnek hívták.¹² A városházán ülésezett a kilenc priorból álló testület, akiket a harminc évnél idősebb céhes polgárok közül választottak; ez mutatja a városi munkák kiemelkedő megbecsülését. Ezt a testületet *signorianak* nevezék, élén pedig a *gonfaloniere* állt. Mellettük választott testületek vettek részt a városállam irányításában.¹³ A városháza épülete előtti teret *Piazza della Signoria* megnevezéssel illetik; a közelében található árkádos galéria *Loggia della Signoria* néven ismert, maga a *Palazzo Vecchio* pedig több forrásban *Palazzo della Signoria* néven ismert – látható, hogy a nagy tekintélyű városi tanács két épülethez és egy térhez adta a nevét.

Visszatérve a városháza épületére: maga az épület ugyanakkor alkalmas a város, mint politikai közösség akaratának reprezentálására is: elég ha arra gondolunk, hogy a toszkán városházák pártázatát gyakran formálták egyenesre vagy fecskefarkúra. Ezek a formák mutatták meg, hogy a város a *guelfek* vagy a *ghibellinek* pártján áll; ha a későbbi átalakítások, restaurálások nem változtatták meg a formákat, ez a mai napig leolvasható az építményekről.¹⁴ Hadászati jelentősége ezen jeleknek nincs, hiszen a harcoló felek nyilván nem innen értesültek arról, hogy a város baráti vagy ellenséges-e. Véleményem szerint e példa rendkívül szemléletesen mutatja meg azt, hogy a városi polgár szemében a városháza maga a város – nem az előljárók, hanem az egész közösség véleményét mutatja meg a pártázat.

Míg Firenzében az előbb leírt módon „békében élt” egymás mellett világi és egyházi építészeti, addig az északnémet Lübeck városában kifejezett vetélkedés alakult ki a városatyák és az egyház között. Ez a település több szempontból jelentős hatást gyakorolt az európai város- és jogfejlődésre: városjoga a magdeburgi mellett mintaként szolgált más városoknak is,

¹⁰ Jonathan Glancey: *Építészeti – Útitárs kézikönyvek*, 253. o., M-ÉRTÉK Kiadó Kft., Budapest, 2007, fordította: Fazekas István

¹¹ Szentkirályi Zoltán – Détsy Mihály: *Az építészeti rövid története*, 144. és 231. o. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2002.

¹² Norman Davies: *Európa története*, 378. o., Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

¹³ Rác Lajos (szerk.): *Egyetemes állam- és jogtörténet (Ókor-feudális kor)*, 145. o., HVG-ORAC 1998.

¹⁴ Ulla Wöhrle (szerk.): *Művészeti kalauz – Toscana*, 64. o., Vince Kiadó, 2005.

szám szerint 42-nek.¹⁵ Ugyanakkor a város a Hanza-szövetség 1161-es alapításától fogva annak székhelye volt. A Balti-tengeri kereskedelemről meggazdagodó város új főtemplom építését határozta el; ez vált a városatyák templomává, amelyet közvetlenül a városháza mellé építettek, tornyai pedig magasságukkal túlszárnyalták a püspöki templomot¹⁶ – sem a helyszín kiválasztása, sem a magasság nem a véletlen műve, mindkettő a városi tanács befolyását mutatja.

A városi tanács azonban nem csak Lübeckben bírt a polgárok mindennapi életére is kiható befolyással. Annak érdekében, hogy a középkori városok ne váljanak teljesen kaotikussá, e testületek statútumokat alkottak, melyek néha tartalmaztak építésügyi előírásokat is tartalmaztak, ezek azonban *ad hoc* jellegűek voltak, és jellemzően egy-egy kisebb területre vonatkoztak. Ilyen előírás volt például Pisaban a város északnyugati részén lévő, *Camposanto* nevű szakrális központ környékére vonatkozó beépítési tilalom¹⁷ (a négy egyházi épület tökéletes harmóniájának fennmaradásaért), illetve Siena városának 1262-es és 1297-es statútuma, mely a közigazgatási és közösségi funkciójú, *Campo* nevű főtér használatát és az azt szegélyező épületek jellemzőit szabályozza.¹⁸ Utóbbi egyfajta korai építésügyi előírásnak is tekinthető, mindkét statútumból kitűnik azonban, hogy jogi eszközökkel is igyekeztek megvédeni a vallási-közigazgatási központjainak reprezentatív jellegét. Érdekes, hogy hasonló törekvéssel már valószínűleg az ókori Athénban is találkozhatunk: egy eskü szövege szerint az Akropoliszon álló, perzsák által lerombolt épületeket nem építhették újjá, hogy azok mementóként szolgáljanak, folytonosan emlékeztessenek a háború pusztításaira.¹⁹

A középkorral kapcsolatban érdemes még szót ejteni egy ekkor kialakult hagyományról, a királyi temetkezési-templomok létrejöttéről – megjegyzem, hogy a koronázás és a temetkezés helyszíne valahol egy és ugyanaz (pl. Anglia), valahol különböző (Franciaország: Reims a koronázás színhelye). A templomok bemutatása előtt egy alapvetést érdemes leszögezni: ezen templomok túlnyomó többsége gótikus stílusú. Enzt Géza írja: „A gótika az első klasszikus művészet, amely teljesen Európában gyökerezik. (...) A XII. században a francia királyok fokozatosan erős központi hatalmat alakítanak ki. (...) A

¹⁵ *Rácz Lajos* (szerk.): Egyetemes állam- és jogtörténet (Ókor-feudális kor), 141. o., HVG-ORAC 1998.

¹⁶ *Rolf Schneider – Anne Benthues – Arno Rattay*: Száz legszebb katedrális a világon, 68. o., Kossuth Kiadó, 2004.

¹⁷ *Antonio Benevolo*: A város Európa történetében, 48. o., Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1994.

¹⁸ *Antonio Benevolo*: A város Európa történetében, 63. o., Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1994.

¹⁹ *Mary Beard*: A Parthenon, 54-55. o., Gold Book Kft.

központi hatalom nem állt egyedül, segítőtársai: az egyház és a városok”.²⁰ A francia királyok megerősödésével egy időben jelenik meg a gótikus művészet, méghozzá a központi (Párizs környéki) Île-de-France régióban, az első gótikus épület pedig a királytemető templom (melyet az a Suger apát tervezett, aki a királyi hatalom központosításának támasza, VII. Lajos tanácsadója volt), ezt időben szorososan követi a főváros főtemploma, a *Notre Dame de Paris*. A gótika tehát, hangozzék ez bármely szokatlanul is, részben politikai művészetté vált – ezt csak fokozta, hogy később a reimsi koronázótemplom is gótikus stílusban épült. A stílus villámgyorsan elterjedt Európában, Magyarországon az egyik első gótikus épület az esztergomi királyi palota kápolnája volt. Más országokban főtemplomok, és koronázó-temetkező templomok épültek ilyen stílusban, mely korábban példátlan egységességet és kapcsolódási pontokat teremtett az európai keresztény királyok és a katolikus főpapok között.

A korban a legjelentősebb temetkezőhelyek a londoni Westminster-apátság, a Párizsi Saint-Denis apátsági templom, a dániai Roskilde főtemploma, a krakkói *Wawel* katedrális, illetve a székesfehérvári bazilika. A gondolat, hogy a királyokat templomban kell eltemetni, kézenfekvő eredetű: a korai középkorban a királyi hatalmat isteni eredetűnek tartották, így érthető, hogy aki Isten kegyelméből lett uralkodó, annak teste szentség legyen. A korban több uralkodó kezét, körmét, koponyáját a szentek ereklyéinek kijáró tisztelettel kezelték. Sajnálatosan a székesfehérvári bazilika elpusztulásával és a királysírok feldúlásával uralkodóink többségének csontjai összekeveredtek (kivéve természetesen a más apátságokba, templomokba temetetteké), azonban a budai Nagyboldogasszony-templom újjáépítésekor az altemplomba helyeztek egy szarkofágot, melyben elhelyezték az összes megtalált csontot. A koporsóra a következőt írták: *Regnum Hungariae*, azaz Magyarország királyai. Látható, hogy a királysírok, illetve a földi maradványok különös tisztelete még a XIX. században is megmaradt – természetesen ez a kiegyezés utáni Magyarországon politikai utalásokkal is járt, a magyar államiság múltjának bemutatását szolgálta.

Véleményem szerint építészet, jog és politika kapcsolódásának egyik csúcspontját jelenti az, hogy az uralkodó legitimitását egy meghatározott épületben történő koronázáshoz is kötik, ahogy az Franciaországban vagy Magyarországon történt. Ugyan egyik esetben sem a konkrét épületet, hanem a települést határozták meg a koronázás érvényességének

²⁰ Entz Géza: A gótika művészete, 7-8. o., Corvina Kiadó, Budapest, 1973.

feltételeként, mégis nyilvánvaló, hogy az a koronázó főtemplomban és nem más egyházi vagy világi épületben történt.

Azonban a fentiekől eltérő példát is láthatunk: „Míg úgy tűnik, hogy a templom mint színhely fontos kellékké válik az erdélyi fejedelmi inagurációknak, addig igen figyelemreméltó, hogy Erdélyben maga a beiktatás sohasem kötődik feltétlen jelleggel egyetlen templomhoz. (...) Ebben nyilván szerepe van a beiktatási szertartás közjogi dominanciájának, s az egyházi szertartás másodlagosságának. Egyetlen aspektusból mégiscsak felmerül Gyulafehérvár, illetve székesegyházának szakrális jellege, mivel ez lesz az erdélyi uralkodó temetkezőhelye.”²¹

A reneszánsz

A reneszánsz koral új gondolkodásmód terjedt el Európában, legintenzívebben Itáliában; a gondolkodók a tudományos és földrajzi felfedezéseknek köszönhetően a korábnál sokkal több téren tartották lehetségesnek a változást, az új megteremtésének lehetőségét. Ennek előfeltétele volt a magas fokú polgárosodás, amely az önállóságukat már a XIII. században elnyerő, gazdag itáliai kereskedővárosok jellemzője volt.²² A gondolkodók látókörébe ekkor kerültek be először igazán a városok, amelyekkel többen mint szimbolikus jelentést hordozó formával foglalkoztak.²³ A polgárság további erősödésének jeleként az építészet feladatává ekkor vált igazán a polgárházak, a kastélyok és a vidéki pihenés szinterei, a villák megépítése.²⁴

A középkorral ellentétben most már a világi építészetben terjedő formák kerülnek át az egyházi épületekre és nem fordítva; ennek ellenére az egyházi építészet jelentősége nem csökken.²⁵ Ugyanakkor a középkor viszonyai közepette majdhogynem teljesen szabálytalanul terjeszkedő, zűrzavaros, higiéniaailag kifogásolható állapotokat teremtő városi élet reformjával

²¹ *Rácz Lajos*: Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben, 43-44. o., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

²² *Szentkirályi Zoltán – Détsy Mihály*: Az építészet rövid története, 156. o., Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2002.

²³ *Hajnóczy Gábor*: Az ideális város a reneszánszban, 9. o., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

²⁴ *Szentkirályi Zoltán – Détsy Mihály*: Az építészet rövid története, 158. o., Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2002.

²⁵ *u. o.* 159. o.

is foglalkoztak, mint praktikus kérdésekkel. A mi szempontunkból azonban főleg annak van jelentősége, hogy ezen építészetteoretikusok és művészek a tartalomhoz keresték a formát – egy-egy ideális város terve mögött mindig egy politikai-államelméleti koncepció van, ami kedvez a szimbolikus építészetnek.

Mielőtt konkrét példákat mutatnék be a korszakból, sorra vennék bizonyos jellegzetességeket, amelyek majdnem minden város tervére jellemzőek. A városok felépítése sok szempontból megmarad a középkori modellnél: központja a főtér, amely alakja kör vagy sokszög. Ezt szegélyezik a középületek: államformától függően a fejedelmi vagy királyi palota, a szenátus, a bíróság, a kincstár, a katedrális, a püspökség.²⁶

Új elem, hogy a főtérre széles, egyenes utak vezetnek a városkapuktól; ez pedig már megelőlegezi a barokk korban elterjedő sugárút-építészetet. Ennek ugyanakkor hadászati vonatkozásai is vannak: a korban már teljesen elterjedté váltak a tűzfegyverek, elsősorban az ágyúk; ezeket pedig remekül lehetett használni nyílt terepen – a hosszú és széles utak pedig közel ilyenek voltak. Más részről a hatalmi reprezentációs igénynek ezek a közlekedési útvonalak nagyszerűen eleget tettek, hiszen látványos bevonulások (gondoljunk I. Mátyás bécsi bevonulására, melyet meg is festettek) ideális színterei lehettek, esetleg kapukkal, később diadalívvel kiegészülve.

A városokat élhetőbbé tevő gondolat, hogy a nagy zajt vagy kellemetlen szagokat kibocsátó műhelyek a városközponttól távolabb kapnak helyet.²⁷ A városokban még szembetűnőbb társadalmi egyenlőtlenségek további élezéseként értékelhető viszont Leonardo da Vinci ötlete: az utcákat alsó- és felső szintekre osztotta volna. A felsőn, mely árkádos palotákkal szegélyezett, a nemesembereknek épült, az alatta lévők pedig kocsik közlekednek, illetve ez szolgált „a nép használtára és kényelmére («à l’uso e comodità del popolo»).” Az alsó szint egyébként az épületek földszintjével vagy alagsorával van kapcsolatban – utóbbi esetben a mai közúti alagutak előfutáiról beszélhetünk. Az épületek hátsó homlokzatai fogják közre az alsó utcát, amelyen a nyersanyagok szállítását bonyolítják.²⁸ Érdekes, hogy Velencében ez a megoldás módosított formában ugyan, de megvalósult, itt ugyanis a csatornák szolgálták a tehetősek, a szárazföldi utcák az alsóbb néprétegek közlekedésére.

²⁶ Hajnóczy Gábor: Az ideális város a reneszánszban, 14. o., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

²⁷ Hajnóczy Gábor: Az ideális város a reneszánszban, 13. o., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

²⁸ Hajnóczy Gábor: Az ideális város a reneszánszban, 81. o., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

Szembetűnő, hogy minden város egyben állam is, mivel a tervekben szerepel uralkodói palota. Sőt, az egyeduralom az ideális város létének előfeltétele: a „fejedelem” felvilágosult, törvénytisztelő és bölcs, ezen tulajdonságai pedig fenntartják a társadalmi békét.²⁹ Ha mégis tettelegességig fajuló elégedetlenkedés alakulna ki a városban, a fejedelem leghatékonyabb eszköze a zavargások megfékezésére a citadella, azaz a fellegvár. (Ez a gondolat egyébként a XIX. századig fennmaradt - hogy egy közismert példával éljek - a budai Citadella formájában. Ugyan már építése idején is elavultnak számított,³⁰ a város akkori kiterjedése melletti legmagasabb pontra telepített, nyomasztó erőd látványának pszichológiai hatása sem volt elhanyagolható a neoabszolutizmus éveiben.)

A város, függetlenül az egyeduralmi vezetéstől, mégsem működik elnyomóan. A középkori polgárok jogai fennmaradnak, különös jelentőséget kap a szabad vallásgyakorlás, a jogok bíróság előtti szabad érvényesíthetősége, valamint a lehetőség a tulajdonszerzésre.³¹

Az általános jellemzők áttekintése után vegyünk sorra néhány konkrét példát. Leon Battista Alberti szerint egy városban a *primates*, azaz a legkiválóbbak kell hogy betöltsék az állami és egyházi tisztségeket is. Mivel ezek ilyen módon egy kézben egyesülnek, tehát nem történik szekularizáció, nincsenek különálló egyházi épületek. A társadalom rajtuk kívül még a hivatalnokokból és katonákból, valamint „a többiekből” áll. A társadalom csoportokra osztásának építészeti módszerét is megfogalmazza Alberti: ehhez egy kettős falgyűrűt képzel el, mely fizikailag is elválasztja őket.³² Említésre méltó, hogy a városok telepítéséhez is szempontokat ad. Mivel a királynak csak a külső ellenséggel szemben kell magát megvédenie, nyugodtan építkezhet síkságra, a zsarnok azonban saját alattvalói elől is védekezni kényszerül – nekik a hegységet javasolja, mivel ez ideális terep a rejtőzködésre.³³

Egy másik korabeli építészetteoretikus, Antonio Averlino (aki Filarete néven vált ismertté) is előállt egy ideális várost bemutató művel. A város tervében ismét hangsúlyos szerepet kap a főtér, amely köré a legfontosabb épületek csoportosulnak: a fejedelmi palota, a

²⁹ u. o. 15. o.

³⁰ Dr. Czellar Katalin – Dr. Somorjai Ferenc: Magyarország, 182. o., Medicina Könyvkiadó Rt., 1996.

³¹ Hajnóczy Gábor: Az ideális város a reneszánszban, 15. o., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

³² u. o. 42. o.

³³ u. o. 43. o.

katedrális, a polgármester és a katonai parancsnok (*capitano*) háza.³⁴ Szépen mutatják ezek az épületek a városállamot irányító hatalmi centrumokat: az állam, az egyház, a város és a hadsereg vezetői székelnek a település központjában. A főtéren kívül még két teret tervez kialakítani, egyet a kereskedőknek, egy másikat piac céljára.³⁵ Utóbbi javaslattal a klasszikus „főtér-funkciók” egy része, melyet sok európai városban láthatunk (ti. a kereskedelem központja a főtér, pl. Brugge, Krakkó) egy része fizikailag kiszorul a központból, tisztán átadva azt a hatalmi reprezentációt szolgáló épületeknek.

Fennmaradt egy valószínűleg Fra Giocondo által készített rajz terve is egy tökéletes városról. A képen egy kettős falgyűrűvel körülvett település látható, melynek központjában egy hatalmas, kupolás templom áll. Ennek jelentőségét az adja, hogy a városban egyetlen más középület sem látható (még fejedelmi palota vagy városháza sem); az pedig, hogy a lakóházakon kívül egyetlen, egyházi épület jelenti a város közéleti központját, teokratikus berendezkedésre enged következtetni.³⁶

A reneszánsz korhoz kapcsolódó utolsó példám Pietro Cataneo elképzelése. E terv érdekessége, hogy szakítva az eddig felsoroltakkal, nem tartja szükségyszerűnek az egyeduralmat, a fejedelem hatalmát a tökéletes városban (ugyanakkor nem is veti el azt). Városának modellje az alapvetően egyeduralomra épülő korszakban Velence lehetett, mivel más példa nem akadt erre a korszakban.³⁷ Mivel köztársaságról van szó, szükségtelennek tartja a fellegrvár megépítését,³⁸ azonban kimerítően foglalkozik a lehetséges városalaprajzokkal és erősítési formákkal. Ezen a ponton számol az egyeduralommal, amikor egy tervébe beépíti a citadellát, mégpedig oly módon, hogy a városfalba szervesen applikálja azt – egy szabályos tíszög alakú városfalba építi be a szabályos ötszög alakú fellegrvárat, melynek két bástyája a város felé fordul,³⁹ szimbolizálандó a már korábban tett megállapítást (ti. a zsarnoknak a saját városától is meg kell védenie magát egyes helyzetekben, nem csak a külső ellenségtől).

³⁴ Hajnóczy Gábor: Az ideális város a reneszánszban, 52. o., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

³⁵ u. o. 53. o.

³⁶ u. o. 95. o.

³⁷ u. o. 118. o.

³⁸ u. o. 120. o.

³⁹ u. o. 123. o.

A barokk kor – katolikus megújulás és abszolutizmus

„A barokk az újkor legproblematisabb stílusa, számos begyökeresedett előítélet nehezíti a megértését. Sokan úgy tekintik, mint valami múltó, dekadens közjátékot, amely a polgári fejlődés menetét megakasztva, szervesen ékelődik be a reneszánsz és a klasszicizmus közé. (...) Ha a stílus társadalmi háttérét nézzük, az elmarasztalás jogosnak tűnik, hiszen a barokk legfőbb pártfogója a polgári haladással szembeszegülő ellenreformációs egyház volt. Hatalmi politikájának szolgálatában a művészet elsőrendű feladata az lett, hogy a templombelső káprázatos alakításával visszacsábítsa a híveket (...) Mégis túlzottan egyoldalú lenne, ha a barokkban csak a hatalom birtokosainak «reakciós stílusát» látnánk.»⁴⁰

Valóban, a barokk kor hatalmi viszonyai, a protestánsok ellen fellépő, megerősödő katolikus egyház és a központi-, valamint földesúri hatalom, a polgárság háttérbe szorítására való törekvés látszólag nem kedvezett a városépítészetnek. Az építészet céljává a hatalmas,

⁴⁰ *Szentkirályi Zoltán: Az építészet világtörténete, 532. o., TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. Szakkönyvkiadó Üzletága, 2004.*

pompázatos főúri, királyi kastélyok és templomok felépítése vált. Utóbbi alól kivétel volt Franciaország, ahol azért nem épületek nagyméretű barokk templomok, mert a korábbi korszakokban már teljesen kiépült az ország „templomhálózata”; ellenben a német területeken rengeteg barokk templom és kolostor épült. Természetesen utóbbihoz az itt tapasztalható vallási sokszínűség is hozzájárult. A különböző karakterű német államokban a katolikus megújulás eltérő intenzitású volt: míg Szász- és Bajorországban rendkívül erős volt, addig az északi területeken kevésbé érvényesült, ezzel összefüggésben egy-egy vidék építészeti arculata is változott. A korban Magyarországon is találunk érdekességeket: az építészet szimbolikus felhasználásának egy „kicsavart” módjával találkozhatunk itt. Győrben, a mai Petőfi téren álló evangélikus öregtemplom építését ugyanis csak úgy engedélyezték, hogy a templomot zárt udvarba helyezték, és nem lehetett tornya.⁴¹ Még ez is engedménynek tekinthető a korábbi állapotokhoz képest, melyet csak II. József 1781-es ún. türelmi rendelete tett lehetővé. Eszerint „ahol legalább száz, nem katolikus család élt, ott azok saját költségükön létesíthettek illetve fenntarthatnak helyi gyülekezeteket, sőt – torony és harang nélkül, nem közútról nyíló bejáratral – templomokat is építhettek.”⁴²

A kastélyok, jelképezendő a főhatalom elkülönülését, a településeken kívül épültek meg (Versailles, Escorial, Potsdam). A Versailles-i kastély az abszolutizmus szimbólumává vált. Az új államkormányzati modell egyik legfőbb célja az állami egység megteremtése lett; országonként más-más eszközökkel (Spanyolországban az állami adminisztrációval, Poroszországban a hadsereggel, Franciaországban az egységes pénzügyigazgatással).⁴³ Mindegyikben közös azonban, hogy magas fokú centralizációra és hatalomkoncentrációra törekszik, háttérbe akarja szorítani a hagyományos rendi alapú érdekérvényesítést.

Ugyanakkor a tervszerű városrendezés kezdetei is a barokk korra nyúlnak vissza – például Róma átépítése ekkor történt, más kérdés, hogy a kezdeményező a katolikus egyház és nem a polgárság volt. Szentkirályi megállapításait az is jól alátámasztja, hogy a korszakban a polgárság is átvette a stílust, például a Brüsszeli *Grand Place* polgárok által birtokolt céhes székházai is barokk homlokzatot kaptak, hogy a magyar városok polgárházait ne is említsük. Látható tehát, hogy az elsődlegesen reprezentációs célra életre hívott stílus szervesen beépült az európai kultúrába.

⁴¹ Dr. Czellar Katalin – Dr. Somorjai Ferenc: Magyarország, 305. o., Medicina Könyvkiadó Rt., 1996.

⁴² http://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrelmi_rendelet

⁴³ Rác Lajos (szerk.): Egyetemes állam- és jogtörténet (Ókor-feudális kor), 161. o., HVG-ORAC 1998.

A legjelentősebb korabeli városépítészeti tevékenységet a pápák Rómájában vitték véghez. (Nem mellesleg itt épült fel a világ első barokk épülete, a jezsuita rend II Gesú nevű főtemploma; jól látható tehát, hogy a barokk stílus előbb jelent meg az egyházi építészetben és innen szivárgott át a világiba.) Már a reneszánsz korban több, a zezugos utcákat átszelő, széles utat vágtak Róma városszövetbe.⁴⁴ V. Sixtus és építésze azonban már városépítészeti programban gondolkodott. Az elgondolás szerint a Santa Maria Maggiore templomtól indulnak a sugárutak a nagy bazilikákhoz, továbbá a San Giovanni in Lateranot is összekötik a Szent Péter bazilikával. Ebben a rendszerben kiemelkedő szerep hárul a tájékozási pontokra: ekként szolgáltak és szolgálnak a mai napig a római császárkorból fennmaradt obeliszkek és oszlopok, melyeket ekkor állítottak fel.⁴⁵ Ezeket az antik romokból újból felállították, majd úgy helyezték el őket, hogy a tengelyek zárómotívumai legyenek.⁴⁶ Tetejükre pedig keresztet helyeztek, ellensúlyozandó az oszlopokon végigfutó „pogány” hieroglifákat. Látható, hogy a város szerkezetének kialakításakor a templomok voltak az iránymutatók, ezekhez igazították az utak nyomvonalát – jelképertékű lépés volt ez, ami az „Örök Várost” a katolicizmus reprezentatív központjává tette. (Sokan hajlamosak megfeledkezni róla, hogy Róma nem csak vallási központ volt, hanem a Pápai Állam fővárosa is – e tény tükrében könnyebb megérteni, miért került sor ennyire nagyszabású, reprezentációs célú építkezésekre.)

A katolicizmus fővárosának átépítésében a másik fontos momentum a Szent Péter bazilika előtti tér kiképzése Bernini által. Meglepő módon ezt az építkezést a katolikus egyház hatalmi reprezentációs igénye, valamint a terület befogadóképességek növelése mellett a templom homlokzatának kedvezőtlen arányai indokolták. „A megbízás szinte teljesíthetetlen követelményeket támasztott. Bernininek olyan reprezentatív teret kellett terveznie, amely 100.000 embert képes befogadni; minden pontjáról rá lehet látni a templom áldásosztó erkélyére (...), formája közérthetően jelképezi, hogy a kereszténység legfőbb templomának előtere; kijelöli azt a nézőpontot, ahonnan Michelangelo kupolája (...) eredeti szépségében érvényesül (...)”⁴⁷

⁴⁴ Szentkirályi Zoltán – Détszy Mihály: Az építészet rövid története, 534. o., Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2002.

⁴⁵ Antonio Benevolo: A város Európa történetében, 142. o., Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1994.

⁴⁶ Szentkirályi Zoltán – Détszy Mihály: Az építészet rövid története, 534-535. o., Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2002.

⁴⁷ u. o. 538. o.

A tér formája önmagában szimbólum – egy kitárt karú óriást formáz, melynek vállán a templom nyugszik, fején a pápai tiara (a pápák koronázási ékszereinek egyike) pedig a bazilika kupolája. Az alak az egyház allegóriája, mely karjaival magához öleli az emberiséget⁴⁸ – a kollonádok ilyen módon előrenyúlva ölelik körbe a téren összegyűlő, pápai áldásra várókat, melyet a városnak és a világnak (*urbi et orbi*) oszt.⁴⁹ A tér tervezésekor ugyanakkor arra is volt gond, hogy az térszervezésében felelevenítse a régi Szent Péter templomot: a hármas tagolás (trapéz-ellipszis-templom) a régi templom bejárati oszlopcsarnok-előudvar-templom tagolásában volt tetten érhető.

A barokk építészet véleményem szerinti másik csúcspontja a franciaországi versailles-i kastély. A francia abszolutizmus - a spanyol mellett – talán a legkikristályosodottabb formája a központosított hatalomgyakorlásnak. A XIV. Lajos nevével fémjelzett időszakban megszűnt a rendi gyűlés; e „szerv” döntéseit volt hivatott pótolni a négy elemű, központi tanácsrendszer. A totális hatalomkoncentráció megkövetelte az állam vezetőinek egy helyre „telepítését”, illetve a különféle előjogok megnyirbálását – elsősorban a városok kerültek célkeresztbe. „(XIV. Lajos) a *bonnes villes* municipális autonómiáját szoros gyeplőre fogta, amikor a polgármesteri tisztség hatáskörét korlátozta, s katonai helyőrségeket helyezett el a városokban. A kormányzókat csak három évre nevezte ki, s gyakorta arra kényszerítette őket, hogy az udvarban éljenek, amivel a kormányzóság pusztán tiszteletbeli címmé vált. (...) Miután az új palotaegyüttes építése befejeződött, a főnemességet arra kényszerítette, hogy Versailles-ban lakjon (1682), megfosztotta a territóriumai feletti tényleges fennhatóságtól.”⁵⁰ A királyi hatalom korlátlanágának bemutatása, valamint fővárosban gyakorta előforduló és a királyt veszélyeztető zavargások mellett ez volt a másik ok, amiért felépült a Párizs melletti Versailles-i kastély.

A kastély épülete bővelkedik a jelképekben. Az 500 méter hosszú épület teljesen szimmetrikus. A reprezentatív terek a nagy-rizalit első emeletére kerültek; egyik oldalra a királyi, a másikra a királynői szalonok; azok két végpontjában Háború és a Béke Szalonja, valamint a világhírű Tükörgaléria.⁵¹ (Jól látható tehát a folyamatosan jelen lévő hármas

⁴⁸ u. o. 539. o.

⁴⁹ *Peter Feierabend* (főszerk.): Művészeti kalauz – Róma és a Vatikán, 466. o., Vince Kiadó, 2005.

⁵⁰ *Perry Anderson*: Az abszolutista állam, 127. o., Gondolat Kiadó, Budapest, 1989.

⁵¹ *Szentkirályi Zoltán*: Az építészet világtörténete, 189. o., TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. Szakkönyvkiadó Üzletága, 2004.

tagolás.) Az épület *cour-d'honneur*-jére (díszudvarára) három sugárút fut, mely a környezetet az épülethez vonja; így jelképezve az ország alárendelését a királyi székhelynek.⁵²

Végezetül érdemes megemlíteni, hogy a templomépítészetben is radikális változások következtek be. Közhely, hogy a túldíszített, mozgalmas barokk terek a hívek visszacsábításának eszközei voltak – térszerkezetről azonban kevesebb szó esik. A jezsuita rend, mely a reformáció elleni harcot vezette, új főtemplomot építtetett Rómában, az Il Gesù-t. „Az építész elvetette a kör alakú, szimmetrikus alapozású reneszánsz templom eszméjét, mint istentiszteletre alkalmatlan épületet, és új, egyszerűbb tervrajzzal állt elő, mely, remélték, Európa-szerte elterjed majd. Kereszt alakúra építették a templomot, magas, méltóságteljes kupolát emelve föléje.”⁵³ Az épület formájából látszik a szembefordulás a reformáció által hirdetett új világfelfogással és egyházkeresztyoni koncepcióval, mely nagy szerepet szánt a laikusok bevonásának, és így alapjaiban kérdőjelezte meg a katolikus egyház elsőbbségét.

XIX-XX. század – a klasszicizmustól a szecesszióig

Az ókori formákat felelevenítő klasszicizmus Európa-szerte elterjedt stílusirányzattá vált. Talán legismertebb példája a nyilvánvaló hatalmi szimbolikát hordozó Párizsi Nagy Diadalív. Ókori előképei egyértelműen a Római Birodalomban emelt hasonló építmények, melyek a városba bevonuló győztes hadvezér diadalának fényét voltak hivatottak emelni. A korszak Európa-szerte a nemzetté válás időszaka, így érthető, hogy nagy számban épülnek emlékművek, múzeumok – a nemzeti jelképeket már az építészetben is tudatosan kezdik

⁵² *Szentkirályi Zoltán*: Az építészet világtörténete, 559. o., TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. Szakkönyvkiadó Üzletága, 2004.

⁵³ *E. H. Gombrich*: Az európai építészet története, 388. oldal, Glória Kiadó, 2002.

használni (ekkor terjedtek el különféle új oszloprendek, a brit oszloprenden pl. az uralkodói címerben látható oroszlán és unikornis jelenik meg).⁵⁴ Ugyanakkor bizonyos területeken a joguralom megszilárdulása, máshol a monarchiák meggyengülése (különösen a század második felében), valamint az egyházak szerepének csökkenése korábbi épülettípusok eltűnését, jelentőségének visszaszorulását is okozza: „Az új világ emberei már nem templomok és paloták jegyében gondolkodnak. 1760 után nem terveztek sehol olyan templomot, amelynek történeti jelentősége van az építészetben. Napóleon nem épített palotákat.”⁵⁵

A klasszicista építészet reprezentációs célokra történő felhasználásának véleményem szerint legjobb példája azonban mégsem Európában, hanem az Amerikai Egyesült Államok területén keresendő. Ez pedig nem más, mint a függetlenségét 1776-ban kikiáltó, ám önállóan csak 1783-ban elismert ország fővárosa, Washington belvárosának felépítése. Madridhoz hasonlóan ez a város sem szerves történelmi fejlődésnek vagy az évszázados hagyományoknak köszönheti fővárossá válását – Washington elhelyezéséről törvény rendelkezik - az 1790-es *Residence Act*, amely csak annyit mond ki, hogy a fővárosnak a Potomac folyó partján kell állnia, a pontos hely kijelölését azonban Washington elnökre bízta.⁵⁶ Ehhez képest II. Fülöp 1561-ben azért helyezte Madridba udvartartását, mert szerinte a fővárosnak az ország közepén a helye; Washingtonnál azonban nem a fekvés a legfontosabb, hanem a tervszerű, jelképértékű kiépítés, illetve az épületek stílusa: a múltidéző, európai mintára épült, klasszicizáló épületek véleményem szerint (építészeti) múltat akarnak adni egy fiatal, szerényebb múltú országnak.

A város központjában egy pontosan három kilométer hosszú, és 1,8 kilométer széles parkosított területet építettek ki (*National Mall*), melyet állami épületek szegélyeznek; egészen pontosan nyolcvan történelmi szimbolikájú építmény található a parkban.⁵⁷ A park gyakorlatilag az amerikai történelem múzeuma: itt található többek között valamennyi olyan háború emlékműve, melyben az Egyesült Államok a XX. században részt vett, a botanikus kert, a Repülési- és Űrrepülési Múzeum, az Indián Múzeum. Érdekeség, hogy a területet

⁵⁴ *Carol Davidson Cragoe: Hogyan értelmezzük az épületeket? – Építészeti tanfolyam, 87. o., Scholar Kiadó*

⁵⁵ *Nikolaus Pevsner: Az európai építészet története, 285. o., Corvina Kiadó, 1972.*

⁵⁶ Részletes tervezés és felmérés előzte meg Ausztrália fővárosnak „kiválasztását”: az illetékesek több, már létező várost jártak be, pályázatot írtak ki az új főváros felépítésére. Előbb Dalgety-t fogadta el a parlament fővárosnak 1904-ben, majd a döntést módosították, arra hivatkozva, hogy a város túl messze van Sydney-től. A választás végül Canberra-ra esett. (Forrás: www.idealcity.org.au)

⁵⁷ http://hu.wikipedia.org/wiki/National_Mall

nemzeti parknak minősítették. Egyik végpontjában Lincoln emlékműve, a másikban a *Capitolium* épülete áll. A kettő közt a Nemzeti Múzeum, Washington elnök emlékműve, Jefferson emlékműve és számos más középület sorakozik. Mindez azt a célt szolgálja, hogy a rendkívül plurális és óriási területű országnak egyfajta „kirakatot” alakítsanak ki jellegzetességeiről, múltjáról. A *Mall* egyfajta „felvonulási útként” szolgál: itt, a *Capitolium* (és nem a Fehér Ház) előtt teszik le hivatali esküjüket az Egyesült Államok elnökei - a park ilyenkor zsúfolásig telt -, illetve a liget gyakran szolgált emberi- és polgári jogi tömegtüntetések helyszínül.

Bizonyára szembetűnő, hogy a *Mall* jelentős épületei között nem említettem a Fehér Házat; ez nem véletlen, mivel a világ egyik legismertebb épülete nem itt, hanem a *Mall*tól távolabb, az egyik szegélyeként szolgáló Constitution Avenue-n (Alkotmány Sugárút) kívül található. Mivel az épület Washington központjának tervszerű kiépítéskor készült, elhelyezése véleményem szerint nem a véletlen műve. Az Amerikai Egyesült Államokban épült ki a legerősebb prezidenciális hatalom a demokratikus országok közül; az elnök, mint a végrehajtó hatalom feje megkülönböztetett helyzetben van, mivel egymagában bír óriási befolyással; ezt a felsőbbiséget és elkülönülést hivatott szimbolizálni véleményem szerint az épület helyszínének kiválasztása. Emellett a Fehér Ház tervezésekor határozott elképzelés volt, hogy egy olyan épületet alkossanak, amely félelmet kelt az emberekben, és az oda látogató más államfőkben. Az épület földszintjét és emeletét egy dublini ikerpalota, a *Leinster House* alapján tervezték és építették meg.⁵⁸

A felsorolt épületek közül külön foglalkoznék a Kongresszus épületével, illetve összehasonlítanám más országok országgyűlési épületeivel; ezzel átlépünk egy másik korszakba, mely művészettörténetileg a historizáló eklektika időszaka.

A XIX. században terjedt el a parlament, mint épülettípus. Ennek előfeltétele volt, hogy az ilyeneket építő országokban létrejöjjön, majd megszilárduljon a parlamentarizmus, illetve az országgyűlés szerepe, hiszen egy ilyen volumenű építkezés csak akkor jöhet szóba, ha a népképviselői rendszer nem múlandó, és az üléselés méltó körülményeinek megteremtése nem bizonyul felesleges kiadásnak. Voltak azonban, akik ezen építkezéseknek

⁵⁸ http://hu.wikipedia.org/wiki/Feh%C3%A9r_H%C3%A1z

nem látták értelmét, például a londoni parlamentről a *The Architect* című szaklap azt írta: „A Parlament a közre jellemző ostobaság és bürokrácia rossz gazdálkodásának emlékműve.”⁵⁹

A legjellegzetesebb parlament-épületek a londoni *Westminster*, a berlini *Reichstag*, a budapesti Országház és a Washingtoni *Capitolium*. Az amerikai kongresszus két kamarája a képviselőház és a szenátus; az épület az amerikai szövetségi kormányzat törvényhozó ágának székhelye, mely ebben a minőségében először 1800-ban ülésezett a később több alkalommal és jelentősen bővített épületben.⁶⁰ Az épület klasszicista stílusú, amely építése korának uralkodó stílusa volt; így tehát a tervező nem akart korábbi nemzeti hagyományokhoz visszanyúlni a stílusválasztással, mint az később több helyütt jellemző volt. Az épülettel kapcsolatos egyik legérdekesebb tény az, hogy 1800-tól 1806-ig egy külön erre a célra berendezett termében ülésezett a *Supreme Court*, a Legfelsőbb Bíróság. Ezután csak a *Capitoliumon* belüli elhelyezése változott, önálló épületet csak 1935-ben kapott.⁶¹ Utóbbi lépés véleményem szerint a hatalmi ágak szétválasztásának olyan magas szintje, amikor ez már fizikailag is megtörténik azáltal, hogy a törvényhozó és a bírói hatalom külön épületbe kerül. 1929-ben a Legfelsőbb Bíróság elnöke hasonlóan érvelt, amikor saját épület létrehozását javasolta („To distance itself from Congress as an independent branch of government.”)⁶²

Építésük idején ezen parlamentek többségében két kamara létevel számoltak. Az épületek szimmetrikus kettéosztása kívül-belül érvényesül, mely megjelenésüknek méltóságot, tiszteletet kölcsönöz; emellett jellegzetességé vált a kupola megépítése a két szárny összekötésére; ezen építészeti elem egyébként is a harmónia, az egység, a tökéletesség jelképe. A *Reichstag* épületének története igen jellegzetes példája az építészeti szimbolikának. A fiatal német állam önazonosságát meghatározó stílust kerestek az épületnek, melyet mi sem szemléltet jobban e gondolatoknál: „Egy klasszicista épület túlságosan porosz, a staufeni későromantika túlságosan wilhelmiánus, a katedrálisgótika túlságosan katolikus, a backsteingótika túlságosan protestáns, a német reneszánsz túlságosan polgári, a barokk túlságosan fejedelmi megoldás lett volna.”⁶³

⁵⁹ Mark Irving (főszerk.): 1001 épület, amit látnod kell, mielőtt meghalsz, 294. o., GABO Könyvkiadó, 2008.

⁶⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/United_States_Capitol

⁶¹ http://en.wikipedia.org/wiki/United_States_Capitol

⁶² http://en.wikipedia.org/wiki/United_States_Supreme_Court_Building

⁶³ Kerékgyártó Béla (szerk.): Berlin átváltozásai, 98. o., Typotex Kiadó, 2008.

A Reichstag végül itáliai reneszánsz stílusban épült - mint az előző felsorolásból is látszik, a sokszínű Németországban éppen egy látszólag a hagyományoktól idegen stílus volt az, amely senkinek nem sértette az érdekeit. Mivel hatalmas kupola is épült hozzá, az épület „konkurenciaviszonyba került az egység és szuverenitás monarchikus megfogalmazásával, a Schloss és a Dom együttesével.”⁶⁴ Furcsa, hogy a kupolák „vetélkedése” Budapesten is kialakult a királyi palota és az Országház, valamint a Szent István Bazilika között – más kérdés, hogy utóbbi kettő egyforma magasságú. A budapesti kupolák funkciója többek közt az, hogy a városszövegből kiemelkedve jelezzék a hatalmi központokat.

A nemzeti önrendelkezését az 1867-es kiegyezési szerződéssel többé-kevésbé visszanyerő Magyarország nemzetállami büszkeségét monumentális építkezésekkel kívánta reprezentálni; ráadásul közeledett a honfoglalás ezer éves évfordulója, amelyre szintén hatalmas építkezésekkel és országos kiállítással készültek. Az építkezések közül a legfontosabb a Parlament, a Szent István Bazilika, a Hősök tere megalkotása és a budai várnegyed egy részének átépítése, (Nagyboldogasszony-templom, Halászbástya, Levéltár, Pénzügyminisztérium) volt. A francia Jérôme Tharaud a közoktatási minisztérium megbízásából érkezett Budapestre. A korszakban végbement reprezentatív beruházások termékei nem nyerték meg tetszését, azokról így nyilatkozott: „Anjouk és Corvinok korabeli középkort találtam itt, Budapesten. Csakhogy mindez vadonatúj, agresszív, elvakítja a szellemet és a szemet. (...) Sokkal többre becsülöm az ódon álmos kis utcákat, a régi sárga házakat (...) rozsdás kútjaik körül tisztábban hallom a történelem halk mormolását, mint a hamis középkori díszletek között.”⁶⁵ Valóban, a korábbi háborúk pusztításai, valamint a sokáig korlátozott anyagi lehetőségek miatt Magyarországon alig maradt valami a régi korok építészetéből – ezt a hiányosságot akarta pótolni az újra erőssé és büszkévé válni akaró ország a múltidéző épületekkel.

Az említett magyar sajátosság mellett azonban az óriási építkezések másik okát Moravánszky Ákos magyarázta meg: „A szabadversenyos kapitalizmus fellegvéraival, például Chicagóval szemben a huszadik század elejének közép-európai nemzeti fővárosai a város gyakorlati funkcióinak hatékony ellátásánál jóval nagyobb súlyt helyeztek a

⁶⁴ u. o. 98. o.

⁶⁵ *John Lukacs*: Budapest 1900, 38. o., Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004.

reprezentációra.”⁶⁶ Ez igaz volt úgy Bécsre, mint Prágára és Budapestre – a XIX. század végi – XX. század eleji amerikai nagyvárosok soknemzetiségű lakossága, illetve az ottani városvezetés nyilván kevésbé találta fontosnak a „nemzeti” érzésekből adódó reprezentációt.

A korábban felsorolt épületek közül most – illeszkedve a korábbi tartalomhoz – az Országházat fogom bemutatni. A magyar országgyűlés épülete a századfordulós magyar építészet remekműve. Az építkezéskor szimbolikus jelentősége volt még annak is, hogy az Országházat kizárólag magyar anyagokból építették magyar mesterek; természetesen néhány különlegesebb márványt külföldről hoztak be. Érdekességként megemlíteném, hogy a magyar országgyűlés ma használaton kívüli, ám ülésezésre alkalmas (pl. kivetítőkkal és szavazógépekkel felszerelt) felsőházi terme díszesebb az alsóházinál; eme építészeti gesztus utalás a főrendiház nagyobb presztízisére, csakúgy, mint az épület észak-déli tájolása, ahol a főrendiház északra került, mely a hagyományok szerint a „nemes irány.”⁶⁷ Érdeemes néhány szót ejteni a Parlament közvetlen közelében elhelyezkedő Szabadság térről: neve szimbolikus, hiszen a hírhedt, korábban az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc foglyait rabságban tartó és helyőrségi laktanyaként szolgáló Újépület helyére épült. A négyszögletes, négy saroktoronnyal rendelkező épület északkeleti sarkában végezték ki Batthyány Lajost, Magyarország első felelős miniszterelnökét – pontosan ezen a helyen emelkedik ma a Batthyány-örökmécses.

A leginkább szimbolikus gesztus azonban a kupola magassága volt: a Honfoglalás évére emlékezve 96 méteres magasságúra emelkedik. Ugyanígy magas egyébként a Szent István Bazilika is – ez a szám annyira beleivódott a hazai építésztszadalmomba, hogy Budapest főtemplománál nem illik magasabbat építeni a fővárosban.⁶⁸ Valóban, a Nagykörúton belül nem is áll ennél magasabb épület. Ez azonban elsősorban annak köszönhető, hogy a jelenleg is hatályos szabályzat (Budapesti Városrendezési és Építési Keretszabályzat) szerint az épületek magassági korlátja 55 méter, illetve a Hungária körúton belül és Buda védett részein 30 méter.⁶⁹ Igaz, ezt a szabályt az ötödik kerületben a Városháza tervezett kiegészítésekor

⁶⁶ *Moravánszky Ákos: Versengő látomások – Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák-Magyar Monarchia építészetében 1867-1918*, 32. o., Vince Kiadó, 1998.

⁶⁷ <http://www.parlament.hu/parl/hun/leiras.htm>

⁶⁸ *Csordás Lajos: A Mátyás-templom mesekönyvéből*, http://nol.hu/budapest/20091223-a_matyas-templom_mesekonyvebol

⁶⁹ <http://hg.hu/cikk/epiteszet/7514-a-toronykerdes-budapesten>

nem alkalmazták, itt ugyanis egy 65 méter magas tornyot terveznek építeni – a speciális feladat és helyszín indokolta a szabályozástól való eltérést.⁷⁰

Az Országgyűlés épületének tervezésekor alapvető cél volt, hogy az ezer éves állam történelmét bemutató „kiállítás” legyen az épületből. A kupolacsarnokban a magyar királyok szobrai láthatók, a folyosókat és termeket történelmi jelentőségű eseményeket ábrázoló freskókkal, valamint a Parlament építéskor elterjedt szakmák allegorikus szobraival díszítették. Kiemelkedik a történelmi eseményeket bemutató festmények közül a Nándorfehérvári terem, ahol az 1456-os ostrom előzményei tekinthetők meg. A terem egyik falán imádkozó emberek felett „lebegő” nyugat-európai katedrálisok képei láthatók, utalva arra, hogy a pápa arra kérte a keresztény világot, hogy délben imádkozzon Magyarorszáért (innen ered a harangszó is). Érdekes módon fonódik össze a régmúlt korok építésze a jelen kor festészetével és építészetével. Ma a Nándorfehérvári terem szolgál miniszterelnöki fogadóként, a mellette lévő szoba pedig a kormány fejének munkahelye; azonban a második világháború végéig a miniszterelnöki rezidencia a Sándor-palotában volt (az épület nem erre a célra készült).

A milleniumi kiállítást követően, a századforduló után jelentősen változott a közhangulat. A korábbi, kisebbségeket védő, befogadó törekvéseket felváltotta az erőszakos magyarosítás gondolata – felerősödött a nacionalizmus, ráadásul az államalapítás kilencszázadik évfordulója is eljött. Magyarországon éppen ekkor történtek az első kísérletek a sajátos, „nemzeti” stílus megtalálására az építészetben – e törekvés egyik legsikerültebb alkotása az Iparművészeti Múzeum, illetve Lechner Ödön számos más alkotása. A művész keleties-magyaros motívumokat ötvöz a szecesszióval, meglehetősen sikerrel.

A korszak másik kiemelkedő, szintén szecessziós stílusban alkotó művésze, aki erdélyi motívumokat használ fel, Medgyaszay István volt. Az ún. Nemzeti Panteon általa készített tervénél kevés épület szimbolizálja jobban a korszak túláradó nemzeti büszkeségét. A Gellérthegyre, illetve környezetébe tervezett épület célja egy méltó nyughely létrehozása a nemzet nagyjainak, kombinálva egy történelmi kiállítással, illetve relikviák kiállítótereivel.⁷¹ A hegyoldalon végigfutó, díszlépcsőbe vezető kollonádok visznek fel a szobrokkal ékesített Panteonba, melyet a Szent Korona (itt inkább a magyar államiság, mint a királyság jelképe)

⁷⁰ <http://epiteszforum.hu/node/13608>

⁷¹ *Potzner Ferenc* (válogatta és összeállította): Medgyaszay István, 43. o., Holnap Kiadó, 2004.

óriási, kőből faragott mása kupolaként fed be. Mivel a terv készítésekor a terület nagy része még viszonylag rendezetlen volt, a művész városépítészeti beavatkozásokat javasol az épülethez méltó környezet kialakítására.

Az épület végül nem valósult meg, de a terveket az állam megvásárolta a Szépművészeti Múzeum számára.⁷² Ezt követően Medgyaszay 1906-ban módosította terveit, melyben hangsúlyozta: „A főváros az ország szíve, ide zárandokol a legtávolabb eső vidék népe is a nagy nemzeti ünnepeken, innen kell hogy szétsugározzék az egész országba a nemzeti egység érzése (...) Az Árpád-házi, az Anjou-, és vegyes házakból való legnagyobb fejedelmek hamvai az ország városaiban kisszerű, jobbára elhanyagolt épületek alatt nyugszanak. (...) Itt volna tehát méltó helyük az emberszeretet, a jog, a szabadság és a nemzeti művelődés nagyjainak.”⁷³

A XX. századi totális diktatúrák építésze

⁷² u. o. 44. o.

⁷³ u. o. 73. o.

A szimbolikus építészet csúcspontja kétségkívül a huszadik század két totális diktatúrája. A század harmincas-negyvenes éveiben valósággal tombolt a hatalmi reprezentációs igény a náci Németországban és a kommunista Szovjetunióban, melyhez eszközként a művészeket találták meg – bizonyos megszorításokkal, de ide sorolható a fasiszta Olaszország művészete is. Ezen országok vezetői birtokában voltak annak a tudásnak, hogy a művészet valójában képes a tömegek érzelmi manipulálására és megmozgatására; és ugyan nem elhanyagolható a festészet, a szobrászat, zene- és filmművészet jelentősége sem, az igazi erő a kézzelfogható és körüljárható objektumokat alkotó építészetben van. A tereket a tömegek mozgatására akarták kiképezni, az épületek léptékét pedig a monumentálisra szélesített sugárutakhoz igazították.

Természetesen az építészet ilyen volumenű, politikai célokra történő felhasználása nem volt lehetséges jogsértések nélkül. A totális diktatúrák számos egyéb jogtipró intézkedése közül - elemzésem szempontjából - kiemelkedik a művészeti szabadság megsértése. A mai, demokratikus alkotmányokban (még ha sok esetben nincs is explicit módon kimondva) hangsúlyos szerepet kap az a tétel, miszerint az állam nem gyakorol felügyeletet a művészeti tevékenység fölött, nincs központilag meghatározott, ideológiailag és/vagy esztétikailag kívánatosnak tartott művészeti irányvonal, stílus vagy az állam által preferált művészeti ág. Ez a szabály ezen országokban nem érvényesült: Hitler a modern művészetet „elfajzottnak” nevezte, az expresszionista, kubista, konstruktivista művek bemutatását, terjesztését megtiltotta. A Szovjetunióban az avantgarde építészettel kapcsolatos legfőbb ellenérzés az volt, hogy absztrakt formái kommunikációra és reprezentálásra képtelenek ⁷⁴ – ha ezt az állítást megértjük, már meg is értettük a totális diktatúrák művészetének lényegét.

A hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió vezetése is kiemelt célként tűzte ki fővárosaik átépítését ideológiájuk és hatalmuk korlátlanságának bemutatására. Hitler 1938-ban Albert Speerrel, főépítészével közösen tervezte újjá Berlint. (Más kérdés, hogy 1942-ben a következőképpen nyilatkozott: „A Birodalomnak valódi fővárost kell kapnia. Mindenekelőtt Budapest a legnagyobb, amit csak ki lehet gondolni. Az egész Német Birodalomban nincs

⁷⁴ György Péter és Turai Hedvig (szerk.): A művészet katonái – Sztálinizmus és kultúra, 30. o., Corvina Kiadó, 1992.

hasonló. Itt van a parlament, a vár, a dóm, a hidak; ha ezeket este megvilágítják, óriási benyomást kelt...)"⁷⁵

A hitleri-speeri terv legfőbb elemei két, egyenként 5 kilométer hosszú, 120 méter széles, egymásra merőleges sugárút mentén helyezkedtek el. Az utakat klasszicizáló stílusú állami épületek szegélyezték volna; véleményem szerint Hitlerre a stílus kiválasztásánál a Római Birodalom építészete mellett hatással volt a Regensburg mellett a XIX. században megépített, klasszicista *Walhalla* is, melyben a német nemzet nagyjainak szobrai kaptak helyet.

Az utak szervesen illeszkedtek volna a városszövetbe: egyrészt azért, mert a magántulajdon intézménye fennmaradt, így tömeges kisajátításokra csak nehézkesen lett volna lehetőség,⁷⁶ másrészt a náci ideológia kedvelte példaként felhozni az ókori városokat, ahol a lakóházak szürke tömegéből kiemelkednek az örökkévalóságnak szánt emlékművek. Ezt egészítette ki az Albert Speer által megalkotott „romérték-elmélet” (*Ruinenwerttheorie*), mely szerint egy épületnek pusztulása közben is méltóságot kell sugározni, ezért kerülendő az esztétikai érték nélkül romló anyagok használata (pl. vasbeton).⁷⁷ Hogy ez a gyakorlatban mennyire jól megvalósult, az látható a nürnbergi *Zeppelintribün*ön, az egykori pártnapok díszpályájának romjain. Speert az elmélet megalkotásakor - véleményem szerint - a császárkori Róma mai napig fennálló, méltóságteljes és erőt sugárzó romépületei inspirálták – figyelemre méltó a párhuzamkeresés az ókori birodalommal.

Érdeemes sorra venni a tengelyeket szegélyező épületeket: mindenekelőtt a legjelentősebb, ugyanakkor leginkább irreális tervvel kezdeném; ez az ún. Nagycsarnok. Hitler személyes víziója volt a 180 ezer fő befogadóképességű, több mint 300 méter magas kupolás épület, mely a nemzetiszocialista ideológia kultuszhelye lett volna.⁷⁸ Mellette mérete miatt nevetségessé válik a *Reichstag* épülete, ami miatt nem csak az egykori német parlament törvényhozásban betöltött szerepe, de épülete is összehasonlíthatatlanná válik az új államkormányzat nyújtotta lehetőségekkel – az ekkorra már egyébként kiürített épület így nem csak „jogilag”, de fizikailag is jelentéktelenné válik. A legmegdöbbentőbb, hogy az

⁷⁵ Markó György (szerk.): Az elsodort város – Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára 1944-45., 35. o., PolgART Könyvkiadó, 2005.

⁷⁶ György Péter és Turai Hedvig (szerk.): A művészet katonái – Sztálinizmus és kultúra, 25. o., Corvina Kiadó, 1992.

⁷⁷ Kerégyártó Béla (szerk.): Berlin átváltozásai, 166. o., Typotex Kiadó, 2008.

⁷⁸ u. o. 157. o.

épület statikailag akár megvalósítható lett volna,⁷⁹ de teltház esetén nagy esélye volt a „beltéri eső” kialakulásának az emberek légzése és emiatt kicsapódó pára miatt.⁸⁰

Figyelemre méltó a tervezett háborúban elesett katonáknak emelt hősi emlékmű, melyet diadalívként formáztak meg a maketteken. Száz méteres magasságával könnyedén elnyelte volna magában a párizsi diadalívet – körülötte állították volna fel a háborúban zsákmányolt fegyvereket is. Szintén a hadsereg dicsőségét emelte volna a *Soldatenhalle*, mely kísérteties hasonlóságot mutat a Berlinben őrzött Pergamoni Zeusz-oltárral, így nem kizárt, hogy az inspirálta.

A náciizmus mindezen reprezentatív törekvések ellenére alapvetően városellenes volt, mivel ideológiája alapján a romlatlan faji értékeket a parasztság hordozza. Ezért a „nép” lakásának ideáltípusa a kertes ház, mely ún. „Heimatstil-ben” („szülőföld-stílus”) épül – magastetős, zsalugáteres, „ál-népi” elemekkel. Ez megtestesíti a kispolgári lét iránti vágyat,⁸¹ azonban a központi típusok miatt éppen ellenkező célt ér el – ugyanis a „népi” építészet mesterséges terméke rideg és élehetetlen lesz, előre tervezett és tömeggyártott mivoltából fakadóan a népi épületek eszenciája (pl. a saját kézzel felépítés, az egyediség) vész el belőle.

A Szovjetunió építészete, bár sok elemében mutat hasonlóságot a náci építészettel, mégis teljesen más ideológiára alapul. A szovjet vezetők kifejezetten városspártiak, és meg akarják szüntetni a falu és város közti különbséget; ráadásul a magántulajdon felszámolása miatt a főváros nagyszabású átépítése sem jelenthet akadályt. Domináns és a városépítészetet befolyásoló tényező az egyházellenesség, mely olyan tettekben manifesztálódik, mint a Megváltó Krisztus székesegyház lerombolása az ún. Szovjetpalota felépítése érdekében – ennek magassága egyébként 415 méter lett volna; ezzel a nyugati világ olyan szimbólumait akarták túlszárnyalni, mint az *Empire State Building* vagy az *Eiffel-torony*.⁸² Az épület tervpályázatára számos elképzelés érkezett, közülük az egyik újrafogalmazza a velencei

⁷⁹ u. o. 158. o.

⁸⁰ http://hu.wikipedia.org/wiki/Welthauptstadt_Germania

⁸¹ György Péter és Turai Hedvig (szerk.): A művészet katonái – Sztálinizmus és kultúra, 25. o., Corvina Kiadó, 1992.

⁸² <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=9502>

Dózse-palotát, Trianus oszlopát és Palladio velencei bazilikáját⁸³ – jól mutatja ez az eklektika a gyakorta jelentkező teljes koncepciótlanságot.

Hasonlóan a kapitalizmus felett aratott győzelemként értelmezhető a Nehézipari Népbizottság épületének terve; itt a GUM áruház helyére álmodták meg az állami épületet. Egyébként a leírásokban az egyik legismertebb moszkvai épületet „az építészeti stagnálás alacsony színvonalú termékeként” (*poor quality product of architectural stagnation*) nevezik meg,⁸⁴ valószínűleg arra utalva, hogy a historizáló eklektika nem hozott létre új formákat. A fenti, elmarasztaló jelzők mögött azonban tetten érhető a politikai motiváció is; csak ezt elfogadva érthető meg egy érdekes ellentmondás, mégpedig az, hogy a szocialista realizmus egyfajta neoklasszicizmusként is értelmezhető, és mint ilyen, ez a stílus sem hozott létre új formanyelvet. Világos, hogy a fenti sorok írójának az eklektika látszólagos értéktelensége csupán ürügy volt az orosz kapitalizmus egyik szimbóluma tervezett lerombolására.

A sztálini városépítészet jellemző stílusa, szemben a német építészettel, furcsa keverék, és sok barokk elem lelhető fel benne; egyfajta „szocialista eklektika.” Nincs olyan épület, ami ne lenne alkalmas reprezentálásra; a leghétköznapibb épület is emlékművé lényegül át,⁸⁵ különösen jellemző példája ennek a moszkvai metró (mely azért épült „tematikus” államosokkal, márványból, hogy bemutassa: „A Szovjetunióban akkor is ünnepnap van, ha nincs vasárnap”)⁸⁶, vagy a lakóházak, vízierőművek.

Az előzőek fényében nem meglepő, hogy a sztálini diktatúra alkotásait főleg a nagyvárosokban, azon belül is elsősorban Moszkvában kell keresnünk. Az elképzelt város léptéke Berlinéhez hasonló, különbözik viszont tőle abban, hogy az új város „le akarja igázni a régit”, a templomokat, falakat, tornyokat, mint a „meghaladott múlt jelképeit” eltünteti a városszövetből hogy helyükre monumentális főútvonalak és felhőkarcoló-szerű lakóházak, állami épületek kerüljenek. Mindez azonban nem csupán Moszkvában és más szovjet nagyvárosokban jelent meg: a történelem legnagyobb, békeidőben véghezvitt városrombolása Bukarestben zajlott, ahol is mintegy 500 hektárnyi terület vált a szocialista városrendezés áldozatává: a területen kolostorok, templomok, paloták álltak, a régi Bukarest jelentős része

⁸³ *Alexei Tarkhanov & Sergei Kavtaradze: Architecture in the Stalin era*, 23. o., Rizzoli International Publications Inc., New York, 1992.

⁸⁴ u. o. 33. o.

⁸⁵ *György Péter és Turai Hedvig (szerk.): A művészet katonái – Sztálinizmus és kultúra*, 25. o., Corvina Kiadó, 1992.

⁸⁶ u. o. 31. o.

elpusztult, hogy helyére a mai kor ízlésével szörnyszülöttnek nevezhető épületek kerüljenek. Ide került a világ második legnagyobb épülete is, melyet Ceausescu saját rezidenciájának szánt, ma azonban a Parlament és az Alkotmánybíróság székhelye. A praktikus szempontok mellett az intézmények idetelepítése is szimbolikus erejű: a jogállamiság (legfontosabb szimbólumai) a diktatúra (jelképe) feletti győzelmének egyértelmű jelzése.

Szocialista emlékmű-építészet a Szovjetunió kivül

Az államszocializmus kezdeti éveiben a szocialista blokk országainak településein tömegével épültek a szovjet hősi emlékművek. Az emlékmű-építészet a hatalmi szimbolika és az építőművészet összekapcsolódásának legkézenfekvőbb pontja; ez a törvény a szovjet megszállás alatt tartott Kelet-Európa országokban is érvényesült. Magyarországon, pontosabban a fővárosban az emlékművek építésének jogi bázisa a „Budapest főváros felszabadításánál elesett szovjet katonák emlékének megörökítéséről szóló, 1945. évi IX. törvény” volt. E jogszabály alapján az emlékművek felépítése nem lehetőségként merült fel, hanem mint kötelezettség – jellemző egyébként, hogy az olyan építkezések esetén, amelyek várhatóan nehézségekbe fognak ütközni, az országgyűlés törvényt hozott megkezdésük érdekében. Más korszakban is akad példa erre: ilyen a Nagykörút megépítéséről szóló 1871. évi XLII tc.⁸⁷

Az 1945. évi IX. törvényt 2007-ben hatályon kívül helyezték, az emlékművek kettő kivételével pedig már 1990-ben eltűntek. A Gellérthegyén látható emlékmű mellől eltávolították a Vörös Hadsereg utaló szobrokat, valamint megváltoztatták a főalakot tartó oszlop feliratait; ezzel szemben a Szabadság téren található emlékmű egy magyar-orosz kétoldalú diplomáciai megállapodás értelmében eredeti formájában áll. E megállapodás jogi relevanciája, hogy az oszlopon látható önkényuralmi jelképek (a szovjet címer részeként jelen lévő sarló és kalapács, valamint ötágú csillag) használata itt nem minősül jogsértésnek. Elhelyezése szimbolikus: a Horthy-rendszerben rengeteg településen épült ún. ereklyés országzászló, ami tulajdonképpen egy Trianon-emlékmű – a nemzeti zászló talapzatába az elcsatolt területekről származó földcsomagokat helyeztek. Ezen emlékművek kinézete, elhelyezése országszerte hasonló típuszerűséget mutatott, mint a szovjet hősi emlékműveké. A Szabadság téri szovjet emlékmű egyenesen egy országzászló helyére épült, szimbolizálandó

⁸⁷ *Preisich Gábor*: Budapest városépítésének története – Buda visszavételétől a II. világháború végéig, 178. o., TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. Szakkönyvkiadó Üzletága, 2004.

az új hatalom győzelmét a régi felett. Az országzászló lerombolására egyébként egy 1947-es vallás- és közoktatásügyi minisztériumi rendelet adott jogi alapot, amely felsorolta a közterületekről eltávolítandó emlékművek típusait – az országzászló az „irredenta célzatú jelképek és térképek” kategóriájába esett.⁸⁸

A budapesti Belváros területén 2009-2010 között zajló felújítások keretében a szovjet emlékművel szemközt egy szökőkút épült, mellyel az építető ellensúlyozni kívánja azt.⁸⁹ Később a tér másik oldalán állították fel Ronald Reagan szobrát, mely – utalva az elnök antikommunista politikájára – a szovjet emlékmű irányába „lép”.

Jelentőségteljes a besztercebányai, mai napig álló szovjet emlékmű elhelyezése is – a főtéren felállított fekete oszlop (egyébként hagyományos obeliszk-forma) pontosan a templommal szemben álló, szentet ábrázoló szobor tengelyében áll, a tér túloldalán – pontosan az egyházi emlékekkel átellenben helyezték el. Felmerül, hogy a megszokott városképbe való akkurátus beillesztés módja itt is a hatalom legitimációs szándékaival párosul, a történelmi kontinuitás illúzióját kelti.

Összegzés

Az európai történelem során korszakonként eltérő volt a hatalomgyakorlók köre, a különféle hatalmi centrumok eltérő súllyal vettek részt egy-egy terület irányításában. A hatalomgyakorlók körének változása világnézeti, közjogi, politikai, gazdasági változásoknak tudható be. Alapvető ellentét maradt a lokális és a nagyobb területekre kiterjedő hatalomgyakorlás, valamint a világi és egyházi hatalom különbözősége. Az egyház szerepe mindvégig erős maradt, de az állam megerősödése az abszolútizmus korától kezdve vitathatatlan. Az állam megerősödése szükséges előfeltétele volt a nemzetállamok, a jogállamok kialakulásának. A középkortól kezdve a városi polgárság, ez a sajátos lokális elit is egyre számottevőbb szerepet töltött be, mely a reneszánsz korban érte el csúcspontját.

⁸⁸ György Péter és Turai Hedvig (szerk.): A művészet katonái – Sztálinizmus és kultúra, 69. o., Corvina Kiadó, 1992.

⁸⁹ <http://hg.hu/blog/8792-uj-ferenciek-tere-es-integralo-szokokut-emlekmu-a-szabadsag-teren>

A városok térszerkezetéből, épületeiből ezek a jogi, politikai változások egyértelműen leolvashatók, a hatalomgyakorlók körének változását ezek is tudatosítják. Minden korszaknak megvan a jellegzetes épület-típusa: katedrális a középkorban, városi polgárház a reneszánsz korban, királyi kastélyok a barokk korban, múzeumok és emlékművek a klasszicizmusban. A nemzetállamok és joguralom kialakulásának ékes bizonyítékai a parlamentek, bíróságok, a nemzeti múltra utaló épületek. A totális diktatúrák rendszerspecifikus elképzeléseiről általánoságban szólni nehéz, de elmondható, hogy építészetükkel a cél nem más, mint az addig fennálló világ (benne az állam és a jog) totális átformálása, „önmaguknak készült”, politikai-társadalmi kontextusukból kiemelve értelmezhetetlen épületek megalkotása. Jellemző, hogy ezen épületek a diktatúrák bukása után funkciójukat veszítették – gondoljunk csak a nürnbergi Zeppelin-tribünre, amely ma torzóként áll.

A leírtakból látható, hogy az építészet hatalmi reprezentációra történő felhasználásának ősrégi hagyománya van. Különböző korokban, más-más hatalomgyakorló által, eltérő célokra, de folytonosan felhasználták és felhasználgják az építőművészet eszközeit. Ez többször örömteli, néha elfogadható, másszor visszatetsző eredménnyel jár. A régi korok reprezentatív épületei történelmi kordokumentumokká szelídülnek, melyeket nagyon helyesen már nem a mögöttük álló eszme, hanem építészeti kvalitásaik alapján ítélünk meg. A huszadik századi diktatúrák emlékei elgondolkodtatóak: az őket létrehozó eszmék semmiképpen, maguk az épületek pedig korlátokkal védhetőek, ugyanakkor, mint a történelem integráns részei, mindenképpen megőrzendőek. Vannak azonban helyek, ahol nem elsősorban mint kordokumentumok, hanem mint valódi funkciót betöltő objektumok állnak a mai napig ezek az épületek: ilyen hely például Milánó, vagy számtalan kisebb olasz város, ahol a fasizmus idején kiépített városrészek és épületek a mai napig használatban vannak – lebontásuk nem volna rentábilis, ráadásul ezek az épületek egyes pontokon rokonságot mutatnak az Itáliában megszokott építészeti megoldásokkal.

Európában ma már nincs valódi hatalmi építészet, azonban például egyes közép-ázsiai autoriter országokban (pl. Törökmenisztán)⁹⁰ a mai napig találkozhatunk ilyen épületekkel. Úgy tűnik tehát, hogy az építészet és a politika összefonódása ma már nem általános jellemző, azonban az épületek szimbolikus kiképzése továbbra is „divatos” a világ egyes pontjain. Bizonyos vélemények szerint a XX-XXI. század metropoliszaira jellemző felhőkarcoló-

⁹⁰ <http://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkmeniszt%C3%A1n>

építészet egy újfajta hatalom, mégpedig a globális pénztőke hatalmi reprezentációs igényeit elégíti ki, befolyását teszi nyilvánvalóvá – amennyiben elfogadjuk ezt az állítást, annyiban a nyugati világ sem lépett még túl teljes mértékben a hatalmi építészet korszakán.

Európára, az Egyesült Államokra, valamint Ausztráliára azonban ma már bizonyosan jellemző egy frissebb szemlélet, mely szerint „a városoknak nem ideológiákat kell alátámasztaniuk, hanem az életigenlés terepének lenniük, amelynek kiindulópontja, mozgatója, értelme és célja egyetlen dolog: az ember.”⁹¹

⁹¹ *Jan Gehl* „Cities for people” című műve magyar kiadásának ajánló brosrúrája. Dán Kulturális Intézet, Dánia Nagykövetsége, 4. o.

Bibliográfia

Rácz Lajos (szerk.): Egyetemes állam- és jogtörténet (Ókor-feudális kor), HVG-ORAC 1998.

Moravánszky Ákos: Versengő látomások – Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák-Magyar Monarchia építészetében 1867-1918, Vince Kiadó, 1998.

A „*Budapest 20*” című multimédiás kiállítás ajánló brosrúája, 2010.

Ulla Wöhrle (szerk.): Művészeti kalauz – Toscana, Vince Kiadó, 2005.

Rolf Schneider – Anne Benthues – Arno Rattay: Száz legszebb katedrális a világon, Kossuth Kiadó, 2004.

Antonio Benevolo: A város Európa történetében, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1994.

Mary Beard: A Parthenon, Gold Book Kft.

Entz Géza: A gótika művészete, Corvina Kiadó, Budapest, 1973.

Rácz Lajos: Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

Szentkirályi Zoltán – Détszy Mihály: Az építészet rövid története, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2002.

Jonathan Glancey: Építészet – Útitárs kézikönyvek, M-ÉRTÉK Kiadó Kft., Budapest, 2007, fordította: Fazekas István

Norman Davies: Európa története, Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

Hajnóczy Gábor: Az ideális város a reneszánszban, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

Dr. Czellar Katalin – Dr. Somorjai Ferenc: Magyarország, Medicina Könyvkiadó Rt., 1996.

Szentkirályi Zoltán: Az építészet világtörténete, TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. Szakkönyvkiadó Üzletága, 2004.

Peter Feierabend (főszerk.): Művészeti kalauz – Róma és a Vatikán, Vince Kiadó, 2005.

Perry Anderson: Az abszolutista állam, Gondolat Kiadó, Budapest, 1989.

E. H. Gombrich: Az európai építészet története, Glória Kiadó, 2002.

Carol Davidson Cragoe: Hogyan értelmezzük az épületeket? – Építészeti tanfolyam, Scolar Kiadó

Nikolaus Pevsner: Az európai építészet története, Corvina Kiadó, 1972.

www.idealcity.org.au

www.wikipedia.hu

www.wikipedia.com

Mark Irving (főszerk.): 1001 épület, amit látnod kell, mielőtt meghalsz, GABO Könyvkiadó, 2008.

Kerékgyártó Béla (szerk.): Berlin átváltozásai, Typotex Kiadó, 2008.

John Lukacs: Budapest 1900, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004.

www.parlament.hu

www.nol.hu

www.epiteszforum.hu

Potzner Ferenc (válogatta és összeállította): Medgyaszay István, Holnap Kiadó, 2004.

György Péter és Turai Hedvig (szerk.): A művészet katonái – Sztálinizmus és kultúra, Corvina Kiadó, 1992.

Markó György (szerk.): Az elsodort város – Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára 1944-45., PolgART Könyvkiadó, 2005.

www.mult-kor.hu

Alexei Tarkhanov & Sergei Kavtaradze: Architecture in the Stalin era, Rizzoli International Publications Inc., New York, 1992.

Preisich Gábor: Budapest városépítésének története – Buda visszavételétől a II. világháború végéig, TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. Szakkönyvkiadó Üzletága, 2004.

www.hg.hu

Jan Gehl „Cities for people” című műve magyar kiadásának ajánló broszúrája. Dán Kulturális Intézet, Dánia Nagykövetsége

